

A vallásosság mérése

(Módszertani tépelődések)

A TÉMA TÖRTÉNETI BEVEZETÉSE

A fenti címmel jelent meg egyik első vallásszociológiai tanulmányom, amely igyekezett áttekinteni, hogy a vallápszichológiában és – szociológiában a vallásosságot miképpen operacionalizálják és mérik¹. Az időpont nem volt véletlen. Alighanem a politikai légkör alakulása is közrejátszott abban, hogy ugyanebben az időben több folyóirat² is hajlandó volt a vallásszociológia megalapozására szánt cikket elfogadni. S ami a továbbiak szempontjából a legfontosabb volt: a MR Tömegkommunikációs Kutatóközpont (azaz TK, a későbbi Magyar Közvéleménykutató Intézet, MKI) lehetővé tette, hogy egy nagyobb (5 x 2000 fős) kutatásban³ a felekezetre és a vallásosságra vonatkozó kérdést is feltegyünk. A világnézeti pozíciót ekkoriban a hivatalos ideológia – és a káderlapok – egyszerűen az idealista/materialista ellentétben rögzítették, ami a köznyelvben a vallásos/nem-vallásos fogalompárnak felelt meg. Ez szerepelt az említett vizsgálatban s utána még néhány évig a kérdőívekben⁴. A történethez ugyanis az is hozzátartozik, hogy a TK kutatói (majd mások is) hamarosan ráébredtek, hogy a vallásosság sok mindent befolyásoló, azaz („köztes változó”-ként) megkérdőjelezésre érdemes tényező. Tehát szaporodni kezdtek a vallásosságra is rákérdező kutatások.

Az alkalmazott kérdésfeltevés azonban nem tudott sem kikerülni, sem megoldani egy értelmezési problémát. Azt a kifejezést, hogy „vallásos”, egyesek a nem-vallásos, materialista, ateista stb. kategóriák ellenpólusaként, azaz egy kettéosztott ideológiai univerzum valamelyik felére való sorolásként értelmezték. Mások számára a „vallásos” nem egyszerűen istenhívót és templombajárót (stb.), hanem a környezetéből vallásossága által kitűnő embert jelentett. Voltak olyan rendszeres vallásgyakorlók, akik magukat – ebben az utóbbi értelemben – nem minősítették vallásosnak. Számos jel mutatott arra, hogy a kérdéssel kapott eredmények a vallásosságot a ténylegesnél alacsonyabbra becsülik⁵.

Az igen-nem választ lehetővé tevő kérdés éveken át kitűnően „működött”. A kérdezettek nem hozta zavarba. Szinte nem volt válaszmegtagadás. És jóformán mindenki be tudta magát sorolni. Feltehetően a politikai-ideológiai liberalizálódás hatásá-

¹ A vallásosság mérése. *Magyar Pszichológiai Szemle* (1973) 1-2. 122-135. o.

² *Szociológia* 1972. 3. 431-452. o., 1974. 1. 144-145. o., *Magyar Filozófiai Szemle* 1973. 3-4. 416-442. o., *Magyarország* 1973. 44. 22. P. Megjegyzés: Amikor az alábbiakban saját írásaimra hivatkozom, csak a címet és a lezöhetet adom meg, de a szerzőt külön nem írom ki.

³ Öt nap öt különböző almintán végzett időmérleg felvételéről van szó. A tevékenységek között előfordulhatott a templombamenetel és az imádkozás, így megvolt az érv a vallásosságra vonatkozó kérdésekre.

⁴ Az első megfogalmazás szerint: „Vallásos ember-e Ön?” Válaszlehetőségek: „igen – nem”

⁵ Tudni kell azonban, hogy a hazai valláskritika vezetője, Lukács József, valamint az Állami Egyházügyi Hivatal beszámolóiban ebben az időben 10-15 százalékos vallásosságról beszéltek. Az empirikus kutatások eredményeinek első közlése az egyházpolitikában ennek megfelelő megrökönyödést okozott. Ugyanakkor az egyházak csupán tagjaik számáról beszéltek. A különböző egyházak által közölt adatok alkalmanként meghaladták az ország népességét. A kétféle felfogás között korábban semmi közvetítésre nem volt mód. A szociológiai adatok a meginduló párbeszédhez is közös nevezőt kínáltak, noha az eredményeket mindkét fél a másik javára elfogultnak tekintette.

nak tudható be, hogy a hetvenes évek közepe-vége felé a fenti kérdés alkalmazásakor nőni kezdett a „nem tudom” válaszok, a kiegészítő megjegyzések és a válaszmegtagadások aránya. Az emberek világnézetüket egyre kevésbé tudták és egyre kevésbé akarták egy fekete-fehér osztályzással leírni, hanem több alternatívát igényeltek. Kikerülhetlenné vált a kérdés átalakítása. Ehhez a TK kutatásaiban kapott esetleges megjegyzéseken túl interjúkat készítettem,⁶ valamint igyekeztem figyelembe venni a másutt alkalmazott kérdéseket, skálákat. A kísérletezés végeredménye egy ötfokú skála lett⁷, amit azután az évek során többé-kevésbé változatlan formában⁸ sokan (külföldön is⁹) alkalmaztak¹⁰. Ebben a legfeltűnőbb újítás a vallásosság két módjának vagy típusának a megkülönböztetése. Ismételtem, ha a közvéleményben jelen levő értelmezési tartományt akartam követni, úgy a megelőző interjúanyag alapján gyakorlatilag nem volt más választás. Ám igen hasonló differenciálást tett számos külföldi kutató is, amikor az egyházas vallásosság mellett a láthatatlan vallás¹¹, a kultúr-vallásosság, a konvencionális vallásosság (Leutereligion)¹², az egyházon kívüli vallásosság¹³, az elköteleződés nélküli vallásosság¹⁴, a szabadon válogatott, „a la carte” vallásosság¹⁵ vagy az individuális vallási barkácsolás terjedéséről írt. Nem találkoztam ugyan azzal, hogy ezek a jelenségek a marxista valláskritika vesszőparipájává váltak¹⁶ volna (a valláskritika inkább a vallásosság bármely fajtája jelenlétének elhallgatására, letagadására törekedett), de még ha így is lett volna, azért nem a mérőeszközt, hanem legfeljebb a mögötte levő tényeket lehetne megfedni.

Az idővel jóformán sztenderddé vált ötfokú skála a korábbtól eltérő eredményeket hozott. Kiderült, hogy a két szélső kategóriába kevesebben sorolják magukat. A hívők többsége azt választotta, hogy ő a „maga módján” vallásos. A nem hívők is inkább az egyhébb, mint a határozottabb alternatívát választották. A vallásosak és a nem-vallásosak, azaz a két első és a két utolsó válaszlehetőség összehasonlítása pedig a vallásosság nagyobb súlyát mutatta ki, mint a korábbi, kétválaszos kérdés. (A jelen szempontból mellékes, hogy az 1978 óta eltelt időben mind a dichotóm, mind az öt válaszalternatívás kérdés a vallásosság emelkedését mutatta.)

⁶ Egy negyedszázad után csak szomorkodni tudunk, hogy ezt az interjúanyagot nem archiváltuk.

⁷ A skála válaszlehetőségei (itemjei) a következők: (1) Vallásos vagyok az egyház tanítása szerint; (2) Vallásos vagyok a magam módján; (3) Nem tudom eldönteni, hogy vallásos vagyok-e vagy sem; (4) Nem vagyok vallásos; (5) Határozottan nem-vallásos vagyok. (+ esetleges kiegészítő szöveg).

⁸ Leginkább két vonatkozásban történtek változtatások. Egyrészt egyes esetekben az öt válaszlehetőség mellé további(aka)t is soroltak, vagy legalább kifejezetten lehetőséget adtak „egyéb” válaszra. Másrészt az utolsó ítemet alkalmanként mások is, magam is kiegészítették/em. A toldalékok között ilyenek szerepeltek: „... más a meggyőződése”; „... mert (véleményem szerint) a vallásnak nincs igaza”, „... a vallást önbecsapásnak tartom” stb. Kiegészítés az utolsó előtti itemnél is előfordult, pl.: „... semmi közöm a valláshoz” vagy: „... engem ilyesmi nem érdekel”.

⁹ HAMBERG, EVA M: World-views and value systems among immigrants: Long-term stability or change? A study of Hungarian immigrants in Sweden. *Sociale Wetenschappen* 38. évf. 1995. 4. 85-108. P.

¹⁰ A kérdésnek az évek során előforduló alkalmazásait és szövegváltozatait szakdolgozatában áttekintette és értékelte Rosta Gergely: A vallás mérése a dimenziók tükrében. Budapesti Közgazdasági Egyetem Szociológiai Tanszék, 1996.

¹¹ LUCKMANN, THOMAS: Das Problem der Religion in der modernen Gesellschaft. Freiburg, Rombach, 1963.

LUCKMANN, THOMAS: Die unsichtbare Religion. Frankfurt, Suhrkamp, 1991.

¹² ZULEHNER, PAUL MICHAEL: „Leutereligion”. Wien, Herder, 1982.

¹³ KAUFMANN, FRAZ-XAVER ET AL.: Kirchliche und nichtkirchliche Religiosität. Freiburg, Herder, 1978.

ZULEHNER, PAUL MICHAEL: Religion ohne Kirche? Wien, Herder, 1969.

¹⁴ DAVIE, GRACE: Religion in Britain since 1945. Believing without belonging. Oxford – Cambridge, Blackwell, 1994.

¹⁵ BIBBY, REGINALD W: Fragmented Gods. Toronto, Stoddart, 1990.

ZULEHNER, PAUL MICHAEL: Religion nach Wahl. Wien, Herder, 1974.

¹⁶ ANDRÁS IMRE: Az egyház belső képe. In: Horányi Örséb (szerk.): Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon. Budapest, Vigilia, 1997. 78-85. o.

Megjegyzendő azonban, hogy az Európai Értékrend Kutatás időközben a kétválaszos kérdés egy eltorzított és a nem-vallásos oldalra „húzó” változtatát kérdezte a következő formában: „Ön vallásos ember, vagy nem-vallásos, vagy ateista?” A két nem-vallásos + egy vallásos válaszlehetőség következtében a válaszokban alacsonyabb lett a vallásos arány.

Az első eredmények szerint az ötfokú skála egyaránt jelentős nagyságú csoportokba tagolta az ország felnőtt népességét, tehát differenciáló tényezőként viszonylag jól működött. Később, a maga módján vallásos csoport megnövekedésével és a határozottan nem-vallásos csoport összezsugorodásával ez az előny elveszett¹⁷. Kérdéssé vált a skála értéke. Azt most újra vizsgálat tárgyává kell tenni.

Az itt tárgyalt ötfokú skála alkalmazása mellett szól, hogy hasonlóan gyakran feltett egyéb kérdéssel a vallásszociológiában nem rendelkezünk. Ezért a múlttal való összehasonlítást célul tűző munkák valószínűleg a jövőben sem nélkülözhetik teljesen ezt a megfogalmazást. Ellenkező irányba mutató érv, hogy (a) kérdéses, hogy a vallásosság megítélésénél szabad-e a kérdezetteknek az önmagukról vallott véleményére hagyatkoznunk; (b) nem tudjuk, mit jelentenek az egyes válaszlehetőségek, különösképpen a „maga módján vallásosság”¹⁸; (c) a „maga módján” vallásos – éppen a legbizonytalanabb tartalmú – csoport túl nagy, azaz a skála differenciáló képessége nem optimális; és (d) a skála megmarad a nominális szinten¹⁹, ami a statisztikai elemzésnél gondot okozhat.

Részben ezek a problémák indítottak egyes hazai kutatókat²⁰ arra, hogy más utakon kísérletezzenek: az istenhit és a templombajárás, az önjellemzés és a templombajárás kombinációjával, vagy csupán a templombajárás gyakoriságával. Így valóban objektívebb adatokhoz lehetett jutni, ám azok csak egy-egy felekezeten belül voltak igazán használhatóak. Nem voltak eléggé alkalmasak sem a felekezetek közötti összehasonlításra, sem a felekezeti kötődésüket feladók helyzetének a jellemzésére. Továbbra is minden ok megvolt tehát egy jobb megoldás keresésére.

EGY KITÉRŐ: KONCEPTUÁLIS BONYODALMAK

Az igényesebb vallásszociológia lehetővé válása és a nemzetközi munkába való bekapcsolódás háromféleképpen is provokálta a vallásosság eddigi mérési gyakorlatát. Az első kihívást Ch. Y. Glock és R. Stark²¹ – a hazai irodalomismertetésben már 1973-ban bemutatott – ötdimenziós vallásmodellje közvetítette. Eszerint ugyanis olyan társadalmi feltételek között, ahol a vallás kulturális mintává (is) vált, ott a vallásosság

¹⁷ A kérdéssel kapott megoszlások (az alternatívák fenti sorrendjében): 1978 tavaszán: 8,1+36,2+10,9+17,3+23,5 százalék (és 4,0 százalék adathiány); 1991 májusában: 16,1+53,5+3,9+22,1+3,9 százalék (és 0,2 százalék adathiány). V. ö. Magyar katolicizmus 1991. Budapest, OLI – KATTA, 1991. 22-24. o.

¹⁸ Ebben a kérdésben teljesen jogos András Imre kritikája. V. ö. András I. i. m.

¹⁹ A nominális szint köztudottan azt jelenti, hogy a skála pontjai közötti különbség nem (vagy nem biztos, hogy) fokozati. Ilyen a fű-lány, a katolikus-református-evangélikus stb. megkülönböztetés. Saját skálánk esetében főként azt nem tudjuk pontosan, hogy miképpen viszonyul egymáshoz az „egyházias” és a „maga módján” vallásosság.

²⁰ Mindenekelőtt Szántó Jánost és nyomában a TÁRKI-ban folyó kérdőívkészítést.

²¹ Köztudottan Glock és Stark öt dimenziót különböztetett meg, a hitet (ideológiai dimenzió), a vallásgyakorlatot (rituális dimenzió), a vallási tudást (kognitív dimenzió), a vallási érzéseket és élményeket (emocionális dimenzió) és a mindennapi cselekvés vallási meghatározottságát (konzekvenciális dimenzió). Mások az utolsó dimenzióból elkülönítették a közösségi kapcsolatok és viselkedés dimenzióját, ismét mások az egyházközségi-gyülekezeti kapcsolatok és magatartás dimenzióját. Későbbi munkáikban Glock és Stark mind az öt dimenziót számos aldimenzióra bontotta.

különböző tartalmi elemei elválhatnak egymástól. Ám mivel, legalábbis szociológusként, nincsen jogunk annak eldöntésére, hogy ki a „vallásosabb”, az-e, aki erősebben hisz, vagy az, aki rendszeresebben gyakorolja vallását, vagy az, aki az érzések és élmények szintjén erősebben vallásos, ezért meg kell elégednünk annak a leszögezésével, hogy (a) a vallásosság többdimenziós jelenség, (b) aminek dimenziói a valóságban kombinálódnak, de matematikailag nem összeadhatóak. Méréstechnikailag ebből persze az következik, hogy semmiképpen sem szabad „a” vallásosságot egyetlen dimenzió ismérvei alapján megítélni.

A második probléma Allport motivációs elméletéből következik. Eszerint a vallásosságnak kétféle „stílusa” van. Az egyikben a vallás a végső értékek és célok kifejeződése, ami az emberi cselekvés minden egyéb területét minősíti, vagy legalábbis ahhoz mércét ad. A másikban a vallás a személyiségrendszerben nem vezérelv, hanem más-képpen kijelölt célok elérése érdekében alkalmazott kulturális minta. Az előbbi típust Allport „intrinsic”-nek, belsőnek, az utóbbit „extrinsic”-nek, külsődlegesnek nevezte. Óvott azonban attól, hogy az előbbit tartsuk „igazi” vagy teljes értékű vallásosságnak, az utóbbit pedig egyszerűen konformizmusnak és nem igazi vallásosságnak. Az viszont az első pillanattól kezdve bizonyított, hogy mások az intrinsic és az extrinsic vallásosság jellemzői és korrelátumai. A belső vallásosság önálló, kezdeményező, nyitott és toleráns, míg a külső vallásosság képviselője inkább a hagyományra hagyatkozik, a törvényt és a rendet védi, és vallását abszolútnak, öröknek és megváltoztathatatatlannak kezeli. Allport és követői gazdag skála-repertoárral különítették el a két típust. Azonban sikertelennek bizonyultak abban, hogy a két stílust egy-két ismérv alapján azonosítsák.

A harmadik kihívásnak két forrása van. Az első egy nem bizonyított szociológusi hiedelem, miszerint a modern társadalomban az egyházas (azaz az intézményes formákhoz igazodó) vallásosság csökken ugyan, de ugyanakkor megmarad, vagy akár fellendül egy nem egyházas vallásosság. Ennek a hipotézisnek a vizsgálata most – 1998-99-ben – van folyamatban²². A feltételezés bizonyos alátámasztásának tekinthető azonban az az eredmény, ami szerint a vallásosság különféle indikátorainak többváltozós matematikai-statisztikai elemzése egy hárompólusú szerkezethez vezetett. A pólusokat joggal lehetett egyháziasságnak (vagy vallási ortodoxiának), kultúrvallásnak (vagy maga módján vallásosságnak) és vallásnélküliségnek (vagy evilági humanizmusnak) nevezni²³. A külföldi eredményeket a magyar adatok elemzése is alátámasztotta, azaz a három pólus léte nálunk is igazolódott²⁴. Az ötfokozatú skála ügyét a világnézeti mezőny hárompólusú szerkezetének hipotézise erősen érinti. A vallásosság általunk alkalmazott megkülönböztetése ugyanis értelmezhető úgy, mint az egyháziasság (vagy ortodoxia) és a kultúrvallás különválasztása. Más szóval eszerint a „maga módján” vallásosság elsősorban nem mértékében, hanem minőségében, azaz nem fokozatilag, hanem típusában különbözne az egyháziasságtól. Ennek a kérdésnek az empirikus vizsgálatára hamarosan visszatérünk.

Az említett elméletekre és tapasztalokra válaszul (s mert időközben általánossá vált a számítógép használata, és elterjedtek a többváltozós statisztikai módszerek) a nem-

²² Nemzetközi összehasonlításban készül a „Religious and moral pluralism (RAMP)” kutatás.

²³ V. ö. YVES LAMBERT adatközlései és elemzései in: RIFFAULT, HÉLENE (szerk.): Les valeurs des français. Paris, PUF, 1994., valamint LAMBERT, YVES és MICHELAT, GUY (szerk.): Crépuscule des religions chez les jeunes? Paris., L'Harmattan, 1992.

²⁴ FÖLDVÁRI TRÓBERT MÓNKA: A vallásosság típusai Magyarországon. Egyháziasság és vallásosság az elmúlt tizenöt évben. (Szakdolgozat) Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszék, 1996.

zetközi vallásszociológiai gyakorlat egyre inkább eltávolodott a vallásosság egy-két ismérvvvel történő mérésétől, és áttért az összetett indexekre, faktorokra és egyéb csoportosítási eljárásokra. Ez a változás a hazai irodalomban is visszatükröződik²⁵. Nem kétséges, hogy ily módon helyesebb és részletesebb képet kaphatunk a vallásosság helyzetéről és alakulásáról. Két problémát mégis meg kell említeni. A statisztikai csoportosítási eljárásokban kapott összefüggések néha olyan összetettek, hogy nem nevezhetők meg a mindennapi tapasztalatnak megfelelő módon. Ez nem mond ellent a típusok vagy csoportok valódi létének. Egyszerűen arról van szó, hogy előfordulhat, hogy jelenlegi gondolkodásunk és gyakorlatunk kategóriái nem alkalmasak a statisztikailag megvalósított matematikai absztrakció befogadására. A kapott eredmény ilyenkor létezik, sőt nagyon pontos is lehet, de nem fordítható le megfelelően a mindennapok nyelvére. A másik probléma visszavezet a jelen dolgozat központi témájához. Lehetséges, hogy a vallásosságot, annak összetett volta miatt, csak nagyszámú indikátorral lehet „megfelelően” leírni és mérni. De mit kell tennünk, ha tulajdonképpen nem is vallásosságot kutatunk, ám szeretnénk figyelembe venni a vallásosságnak – mint „köztes változónak” – más jelenségekre való hatását? Mi a teendő olyankor, ha előre tudjuk, hogy nincsen mód egy-két-háromnál több ismerv figyelembe vételére még akkor sem, ha emiatt a kapott eredmény pontatlan lesz? Természetesen lemondhatunk a vallásosság minősítéséről, méréséről. A másik lehetőség, hogy azon kezdünk gondolkodni, hogy a „szűkösség” körülményei között mi a legkevésbé rossz megoldás. Ebben és csak ebben az esetben érdemes azon vitatkozni, hogy milyen (egyetlen vagy egy-két) kérdéseket vagy milyen vallásosság-skálát alkalmazzunk.

AZ EDDIGI MÉRŐESZKÖZÖK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Mindenek előtt tudatosítanunk kell, hogy mit várunk el a vallásosságot mérő kérdéstől vagy skálától. Bizonyos, hogy egy ilyen mérőeszköznek többféle kérdés-technikai, statisztikai és fogalmi követelménynek kell megfelelnie. Azt szeretnénk hogy a vallásosságot mérő kérdéssor, skála, index vagy egyéb eszköz a következő optimális alapelveknek megfeleljen:

- 1.) Legyen minél egyszerűbben megfigyelhető vagy kérdezhető (azaz ne tartalmazzon 1-2 egységnél, illetve kérdésnél többet);
- 2.) elengedhetetlen a közérthető, egyértelmű s elég általános – azaz ne csupán bizonyos tradíciókhoz, vallásokhoz, társadalmi csoportokhoz kötődő – megfogalmazás is;
- 3.) a vizsgált társadalmat hasonló nagyságú részekre (vagy a normáeloszláshoz közelítően) tagolja;
- 4.) a mérőeszköz egyetlen dimenziót mérjen, s azon belül azonosítható nagyságú fokozatokat fejezzen ki (azaz legalább ordinális, de lehetőség szerint intervallumszinten mérjen); és végül
- 5.) feleljen meg a mindennapi tapasztalatnak, azt mérje, amit a közgondolkodás valásnak tart (s ennek megfelelően minél szorosabb korrelációt mutasson a vallásosság minél több indikátorával).

²⁵ V. ö. pl: SZÁNTÓ JÁNOS: Vallásosság, vallásos hiedelmek Magyarországon. In: ANDORKA RUDOLF – KOLOSI TAMÁS – VUKOVICH GYÖRGY (szerk.): Társadalmi riport 1992. Budapest, TÁRKI, 1992. 259-288. o., valamint SZÁNTÓ JÁNOS: Vallásosság egy szekularizált társadalomban. Budapest, Új Mandátum, 1998.

Emlékeznünk kell arra, hogy ezek a kérdések nem újak, s hogy az elmúlt évtizedek során számos kísérlet történt arra, hogy azokra megfelelő választ kapjunk²⁶. Ezekhez a kísérletekhez most azért tudunk újabb információkat hozzátenni, mert egy nemzetközi összehasonlító kutatásban kifejezetten célul tűztük a vallásosság mérőeszközeinek ellenőrzését²⁷. Ennek alapján szembesíthetjük a hagyományos (és előbb bemutatott) ötfokú skálát (emlegessük ezt a továbbiakban „régi skála” néven) egy másikkal²⁸ (nevezzük azt „új skála”-nak), és megvizsgálhatjuk azok előnyeit és hátrányait. Az alábbiakban előbb azt nézzük meg, hogy a két skála hogyan differenciálja a felnőtt népességet, majd pedig azt, hogy a skálák mennyire követik (illetve mennyire pontosan képesek mérni) az egyháztagság és az istenhit vagy a nem-hit különböző változatait.

Azt már tudjuk, hogy a régi skála az „egyházias + maga módján + bizonytalan + nem-vallásos + határozottan nem-vallásos” kontinuumon nagyjából egy (12-18) + (50-56) + (4-8) + (14-25) + (4-5) százalékértékeket tartalmazó megoszláshoz vezetett. Az új skálával az idézett kutatásban kapott megoszlás 21,4 + 38,5 + 11,4 + 10,2 + 18,2 százalék (és 0,2 százalék adathiány). Szórásszámítás nélkül is nyilvánvaló, hogy az öt csoport nagysága az előbbinél kiegyenlítettebb. Ha pusztán a differenciálóképesség alapján választanánk a két skála között, úgy egyértelműen a második mellett kellene döntenünk. Választásunkban azonban további szempont lehet a vallásos/nem-vallásos arány, valamint az extrém pozíciók kimutatásának képessége. Az új skála alkalmazásakor a két vallásos kategória összege alacsonyabb, a nem-vallásosaké magasabb, mint a régi skálánál. Végül az a tény, hogy az új skála legvallástalanabb csoportja mintegy négyszer akkora, mint a régi skáláé, minden bizonnyal oda vezet, hogy ebben a csoportban kevésbé éles a vallástalanság.

Egy további összehasonlítás szerint (1. tábla) az egyházhoz tartozás kérdésében a régi skála egy árnyalattal jobban polarizál, mint az új skála. A régi skála első kategóriájában valamivel több az egyháztag, mint az új skála első kategóriájában, megfordítva: a nem egyháztagok aránya a régi skála utolsó kategóriájában nagyobb, mint az új skála utolsó kategóriájában. Ugyanakkor viszont az új skála fokozatai között egyenletesebbek a távolságok (16,4 + 25,5 + 16,7 + 14,8), mint a régi skála item-jei között (28,4 + 20,0 + 25,8 + 6,3).

²⁶ A mai fiatalok és a vallás vidéken. Budapest, Ifjúsági Lapkiadó V., 1976. 51 l.; A változó vallás mérésének problémái. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1977. 4. 363-376. o.; Vallási önbesorolás és társadalmi rétegződés. *Szociológia* 1977. 4. 524-538.o.; Vallásosak-e a „vallásosak”? *Világosság* 1977. 12. 778-783. o. The Religious – Non-Religious Dichotomy as A Social Problem. *The Annual Review of the Social Sciences of Religion* 3. (Hága, Hollandia) 105-137. o.; A vallásos önjellemzés néhány tendenciája. *Világosság*, 1980. 6. 360-366. o.; A vallásosság – nem-vallásosság típusai. *Világosság*, 1981. 1. 10-17. o.; Types and Dimensions of Religiosity – and Problems of Measurement. In: SUCHÁNKOVÁ, MARIE – HUBIK, STANISLAV (szerk): *Religion and Atheism as Objects of Sociological Research*. Brno, UVSV CSAV, 1987. 49-64. o.; A vallás változása Magyarországon. (MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.) Figyelmébe ajánljuk ... 3. 1988 július. 47-83. o.; Vallás és vallásosság. In: ANDORKA RUDOLF – KOLOSI TAMÁS – VUKOVICH GYÖRGY (szerk.): *Társadalmi riport* 199P. Budapest, TÁRKI, 199P. 534-555. o.; angolul: Religion and Religiosity. In: ANDORKA RUDOLF, KOLOSI TAMÁS, VUKOVICH GYÖRGY (szerk.): *Social Report*. Budapest, TÁRKI, 1992. 379-393. o.; Felekezeti szerkezet, felekezeti reprodukció. *Statistikai Szemle* 1994. 4-5. 329-343. o.; A felekezeti struktúra változása Kelet- és Közép-Európában. *Szociológiai Szemle* 1996. 1. 157-173. o.; Vallás és vallásosság. In: ANDORKA RUDOLF – KOLOSI TAMÁS – VUKOVICH GYÖRGY (szerk.): *Társadalmi riport* 1996. Budapest, TÁRKI-Századvég, 1996. 592-616. o.

²⁷ A továbbiakban módszertani kísérletként a tíz kelet-európai ország vallási helyzetének vizsgálatát célul tűző 1997-98. évi „Aufbruch/New Departures” kutatás survey részének előzetes, azaz még kiegészítés alatt álló (!) magyar adataira támaszkodom.

²⁸ A kérdés és a válaszlehetőségek szövege a következő volt: „Függetlenül attól, hogy jár-e templomba vagy sem, hogyan jellemezné magát, hogy (1) kifejezetten vallásos; (2) valamennyire vallásos; (3) sem nem-vallásos, sem nem nem-vallásos; (4) valamennyire nem-vallásos, vagy (5) kifejezetten nem-vallásos?”

1. tábla

A magukat valamilyen egyház vagy vallásfelekezet tagjának tartók aránya a két skálán kifejezett különböző világnézeti csoportokban (százalékban).

Vallásos vagyok			
az egyház tanítása szerint	97,2	Kifejezetten vallásos	94,5
a magam módján	68,8	Valamennyire vallásos	78,1
Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e, vagy sem	48,8	Sem nem-vallásos, sem nem nem-vallásos	52,6
Nem vagyok vallásos, semmi közöm a valláshoz.	23,0	Valamennyire nem-vallásos	35,9
Határozottan nem-vallásos vagyok, a vallást önbecsapásnak tartom.	16,7	Kifejezetten nem-vallásos	21,1

Az istenhitre vonatkozó igen-nem válaszos kérdésnél korábbi feltételezésünk teljesül. Mindkét skála jól megosztja a vizsgált sokaságot, de a régi skála utolsó pozíciója erőteljesebben kifejezi az istenhit hiányát, mint az új skáláé. Ez utóbbi esetben a „határozottan nem-vallásosak” egy nem elhanyagolható része istenhívőnek mondja magát (2. tábla első oszlopa).

A két skála jelentősen eltérő módon tükrözi vissza az eltérő tartalmú istenhiteket (2. tábla 2. kérdésblokkja). Meglepő módon a régi skála egyházas csoportja kicsit kevésbé biztos Isten létében, mint az új skála első csoportja (a különbség ellenben nem igazán szignifikáns). Nem meglepő, hogy a régi skála utolsó pozíciójában a személyes Istenben kifejezetten hívő ember nincs, véleményében ingadozó is alig. Az új skála nem-vallásos végpontján a személyes Istenben hívők is előfordulnak, ingadozók még inkább. A régi skálát kevésbé lehet a hit különböző fajtáinak megfeleltetni, mint az új skálát. A „maga módján” vallásosságban hasonló a határozottan hívők, a kétségekkel teli hívők és az ingadozó hívők aránya. A „nem tudom eldönteni” kategóriában a bizonytalanság és kételkedés mindegyik fajtája megjelenik. Főként azonban a „nem-vallásos” és a „határozottan nem-vallásos” csoport inkább csak mennyiségileg és nem minőségileg különbözik. Ezzel szemben az új skála alkalmazása esetén az istenhit fajtái szerinti megoszlásoknak van valamilyen jól látható, különösen gyakori értéke (módusza). A „kifejezetten vallásos” csoport minden kételkedés nélkül hisz. A „valamennyire vallásosak” között a többség kételyekkel ugyan, de hisz, s ebben a kategóriában jelentős mind a feltétlenül hívők, mind az ingadozók aránya. A „se ilyen, se olyan” csoport hite fajtája szerint leginkább az ingadozókat jelenti. A „valamennyire nem-vallásosak” nagy többsége arra az álláspontra helyezkedik, hogy „nem tudom, hogy van-e Isten és nem hiszem, hogy ez valamiképpen kideríthető lenne”. Végül a „határozottan nem-vallásosak” abszolút többsége valóban nem hisz Istenben.

Az előbi kép még pontosabbá válik, ha azt nézzük, hogy a két skála különböző csoportjai mennyire értenek egyet azzal, hogy „van Isten, aki személyesen törődik minden emberrel” (3. tábla 1. pont). Ezzel a kérdéssel összevetve az új skála minden vonatkozásban jobbnak tűnik: jobban differenciál (a bal felső és a jobb alsó cellába kerülő szélső értékek nagyobbak, mint a régi skálánál) és határozottabb megoszlást produkál (különösen a „valamennyire vallásos” és a „valamennyire nem-vallásos” sor megoszlása diofferenciáltabb, mint a régi skála megfelelő soraié). Ezt a megítélést nem csökkenti az sem, hogy a középkategóriában két módusz is van. Ez annyit jelent, hogy ez a kategória valójában két alcsoportból áll.

2. tábla

Azok aránya, akik (1) azt mondják, hogy hisznek Istenben; illetve (2) az Istenben különbözőképpen hívők, a bizonytalankok és a nem hívők aránya a világnézeti önbesorolásuk szerint különböző csoportokban – a vallásosságot, ill. nem-vallásosságot a kétféle skálával mérve. (Százalékban)

	(1) Hisz Istenben	(2) Felfogását az fejezi ki legjobban, hogy:					
		„Nem hiszek Istenben.”	„Nem tudom, hogy van-e Isten, és nem hiszem, hogy ez valamilyen képpen kideríthető lenne.”	„Nem hiszek egy személyes Istenben, hiszek egy felsőbb hatalomban.”	„Néha úgy érzem, hiszek Istenben, néha viszont nem”	„Vannak ugyan kétségeim, de úgy érzem, hiszek Istenben”	„Tudom, hogy Isten ténylegesen létezik, efelől nincs kétségem”
Vallásos vagyok							
– az egyház tanítása szerint	99,4	0,5	–	1,1	0,6	10,6	87,2
– a magam módján	67,0	2,5	11,6	9,5	20,0	25,0	31,3
Nem tudom megmondani, vallásos vagyok-e, vagy sem.	11,8	5,8	28,7	21,8	32,2	10,3	1,2
Nem vagyok vallásos, semmi közöm a valláshoz	8,6	54,0	27,3	10,1	5,0	0,7	2,9
Határozottan nem-vallásos vagyok, a vallást önbecsapásnak tartom.	2,4	76,2	14,3	4,8	4,8	–	–
Kifejezetten vallásos	99,1	0,5	–	0,9	1,4	4,6	92,6
Valamennyire vallásos	76,9	2,3	5,9	6,7	18,3	34,2	32,6
Sem nem-vallásos, sem nem nem-vallásos	37,4	4,4	22,8	19,3	35,1	14,9	3,5
Valamennyire nem-vallásos	16,5	8,7	41,8	19,4	19,4	6,8	3,9
Határozottan nem-vallásos	6,5	55,7	22,7	10,8	8,7	0,5	1,6

3. tábla

Azok aránya, akik (1) „különböző mértékben egyetértnek, vagy nem értenek egyet azzal, hogy van Isten, aki személyesen törődik minden emberrel”; illetve (2) világnézeti önbesorolásuk szerint különböző csoportok megoszlása aszerint, hogy mennyire közel érzik magukat Istenhez – a vallásosságot, ill. nem-vallásosságot a kétféle skálával mérve. (Százalékban)

	(1) „Van Isten, aki személyesen törődik minden emberrel”					(2) „Mennyire közel érzi magát Istenhez?”				
	Tökéletesen egyetért	Nagyobb részt egyetért	Egyet is ért, meg nem is ért egyet	Nagyobb részt nem ért egyet	Egyáltalán nem ért egyet	Nagyon közel érzi	Valamelyest közel érzi	Nem érzi nagyon közel	Egyáltalán nem érzi közel	Nem hisz Istenben
Vallásos vagyok										
– az egyház tanítása szerint;	64,1	20,2	11,2	2,8	1,7	60,2	35,2	2,9	1,1	0,6
– a magam módján.	20,7	16,9	28,4	12,9	21,1	11,4	46,9	23,5	13,2	5,0
Nem tudom megmondani, vallásos vagyok-e, vagy sem.	8,7	8,6	21,0	25,9	35,8	–	12,5	28,7	46,3	12,5
Nem vagyok vallásos, semmi közöm a valláshoz.	2,9	2,9	9,4	8,0	76,8	0,7	2,9	2,9	19,0	74,5
Határozottan nem-vallásos vagyok, a vallást önbecsapásnak tartom.	2,4	2,4	16,6	4,8	73,8	–	2,4	–	9,5	88,1
Kifejezetten vallásos	66,0	20,5	8,4	3,2	1,9	63,8	33,8	1,9	–	0,5
Valamennyire vallásos	20,5	21,3	31,3	13,7	13,2	8,3	62,0	23,3	4,8	1,6
Sem nem-vallásos, sem nem nem-vallásos	9,3	8,3	36,1	14,8	31,5	0,9	15,6	39,5	36,7	7,3
Valamennyire nem-vallásos	4,1	2,0	19,4	21,4	53,1	–	7,1	20,4	50,0	22,5
Határozottan nem-vallásos	3,3	2,2	9,3	7,1	78,1	–	1,7	2,2	18,9	77,2

Végül hasonló az eredmény, ha nem a kognitív hitből, hanem az érzésszerű istenkapcsolatból indulunk ki, abból, hogy a két skála egyes csoportjai „mennyre érzik magukat közel Istenhez” (3. tábla 2. pont). Az új skála az egész mintát is, az alcsoportokat is jobban tagolja, mint a régi.

Kérdés, hogy milyen eredményre jutunk, ha a két skála differenciáló képességét nem a hit és a vallási érzés, hanem a nyilvános és a magán vallásgyakorlat terén vizsgáljuk. A templombajárás és a nem-járás terén a régi skála erősebb polarizációt teremt, mint az új. Ugyanakkor a két nem-vallásos csoport csak kevésbé különbözik egymástól. Tehát bár az új skála kevésbé polarizál, de a fokozatai egyenletesebbek (4. tábla). Valamivel kevésbé nyomatékosan ugyanez mondható el a két skálának arról a képességéről, hogy az imádkozás gyakoriságát kifejezzék (5. tábla). A templombajárással és az imádkozással kapcsolatos eredmények összehasonlítása arra mutat, hogy a régi skála inkább a nyilvános, látható vallásgyakorlatot tükrözi vissza, semmint a magán imát. (A „kifejezetten vallásosak” között többen imádkoznak naponta, mint az „egyháziasan” vallásosak között, a „valamennyire vallásosak” között többen, mint a „maga módján” vallásosak között.)

Befejezésül arra a kérdésre kell visszatérni, hogy vajon a régi skála különösen jól (mindenekelőtt az újnál jobban) tudja-e kifejezni – nem a világnézeti beállítottság fokozatait, hanem azok egyik sajátos típusát, – az egyházhoz kötődést. Ez részben szubjektív érzés, személyes megítélés kérdése. Az egyházzal való kapcsolat szorosságáról szóló válaszokat a régi skála ismét polarizáltabban, az új kiegyenlítettebb fokozatokban tagolja (6. tábla). A nem egyháztagek arányainak (a tábla utolsó oszlopa) 2-2 kategória közötti különbségei a régi skála esetében 28,5; 20,4; 25,8; 5,8 százalékpontok, az új skála esetében 17,1; 26,1; 15,7; 14,9 százalékpont tesznek ki.

4. tábla

A templombajárás gyakorisága a két skála által megkülönböztetett világnézeti csoportokban (százalékban)

	Templomba jár legalább ...				
	hetente	havonta	évi 1-2-szer	ritkábban	Nem jár templomba
Vallásos vagyok					
– az egyház tanítása szerint;	63,0	18,0	12,2	4,4	1,7
– a magam módján.	9,2	13,3	31,6	27,8	17,9
Nem tudom megmondani, vallásos vagyok-e, vagy sem.	1,1	1,1	20,7	36,8	40,3
Nem vagyok vallásos, semmi közöm a valláshoz.	0,7	–	4,3	14,4	80,6
Határozottan nem-vallásos vagyok, a vallást önbecsapás- nak tartom.	–	–	–	4,8	95,2
Kifejezetten vallásos	56,4	17,5	11,1	10,6	4,6
Valamennyire vallásos	11,0	16,9	36,1	23,8	12,3
Sem nem-vallásos, sem nem nem-vallásos	0,9	4,3	25,0	33,6	35,3
Valamennyire nem-vallásos	1,0	1,0	25,0	42,3	30,8
Határozottan nem-vallásos	0,5	–	1,6	10,8	87,0

5. tábla

Az imádkozás gyakorisága a két skála által megkülönböztetett világnézeti csoportokban (százalékban)

	Imádkozni szokott legalább ...				
	naponta	hetente	havonta	ritkábban	Nem imádkozik
Vallásos vagyok					
– az egyház tanítása szerint;	76,7	17,7	1,1	3,8	0,5
– a magam módján.	23,4	14,7	10,8	37,6	13,1
Nem tudom megmondani, vallásos vagyok-e, vagy sem.	4,6	3,4	1,1	49,4	39,1
Nem vagyok vallásos, semmi közöm a valláshoz.	–	1,4	0,7	6,5	91,4
Határozottan nem-vallásos vagyok, a vallást önbecsapásnak tartom.	–	–	–	4,8	95,2
Kifejezetten vallásos	79,7	16,1	–	3,7	0,5
Valamennyire vallásos	24,3	19,9	14,3	34,6	6,4
Sem nem-vallásos, sem nem nem-vallásos	5,2	6,0	3,4	53,5	30,2
Valamennyire nem-vallásos	1,0	1,0	3,8	48,0	46,2
Határozottan nem-vallásos	–	–	0,5	9,2	90,3

6. tábla

A magukat az egyházzal nagyon szoros; szoros; illetve laza kapcsolatban állóknak; valamint a magukat egyháztagnak, de az egyházzal kapcsolatban nem állónak; és a magukat nem egyháztagnak mondók aránya a két skála által meghatározott világnézeti csoportokban (százalékban)

	Egyházával vagy vallási közösségével való kapcsolata				
	Nagyon szoros	Szoros	Laza	Semmilyen kapcsolatban sincs	Nem tagja az egyháznak
Vallásos vagyok					
– az egyház tanítása szerint;	30,6	47,7	17,2	1,7	2,8
– a magam módján.	2,0	17,1	44,5	5,1	31,3
Nem tudom megmondani, vallásos vagyok-e, vagy sem.	–	1,1	31,0	16,1	51,7
Nem vagyok vallásos, semmi közöm a valláshoz.	–	–	7,3	15,2	77,5
Határozottan nem-vallásos vagyok, a vallást önbecsapásnak tartom.	–	–	2,4	14,3	83,3
Kifejezetten vallásos	28,7	45,4	18,5	1,9	5,5
Valamennyire vallásos	1,0	20,5	51,5	4,4	22,6
Sem nem-vallásos, sem nem nem-vallásos	–	4,4	39,1	7,8	48,7
Valamennyire nem-vallásos	–	–	16,4	19,2	64,4
Határozottan nem-vallásos	–	–	8,2	12,5	79,3

Az egyháziasságnak fontos mutatója lehet az a vélemény, hogy szóljon-e, illetve hogy milyen kérdésekben szólaljon meg nyilvánosan az egyház. Ennek megfelelően az várható, hogy az ezzel kapcsolatos vélemények szorosan korrelálnak a vallásosság-skálákkal. A régi és az új skálával kapott eredmények ennek az elvárásnak részben megfelelnek (7–A. és 7–B. tábla). Az egyházi megszólalást igénylő válaszok arányában nagy eltérés van a legvallásosabb és a kevésbé vallásos, továbbá a kevésbé vallásos és a bizonytalan, valamint a kevésbé nem-vallásos és a leginkább nem-vallásos csoport között. A bizonytalan (középső) kategória és a kevésbé nem-vallásos csoport közötti eltérés ellenben többnyire csekély. Sőt, alkalmasint előfordul (így a társadalmi ellentétekkel és a kormánypolitikával kapcsolatos megszólalás igenlésénél), hogy a nem-vallásos csoportban többen támogatják az egyházi megszólalást, mint a középső csoportban. Az itt felsorolt témákban eszerint mindkét skála csak akkor felel meg az előbbi elvárásoknak, ha az eredetileg középső (bizonytalan) és a két utolsó (nem-vallásos) kategóriát összevonjuk.

Az összehasonlítás még valamit megmutat. Az egyházzal kapcsolatos vélemények terén egyrészt három csoport különül el: a nagyon vallásosaké (talán nevezhetők „egyháziasoknak” is), a kevésbé vallásosaké (ez nagyjából megfelel a „maga módján vallásos” kategóriának is) és a bizonytalanoké és nem-vallásosaké. Másrészt ellenben a (a társadalom 40 százalékát kitevő) bizonytalan és nem-vallásos kategórián belül, valamint a határozottan nem-vallásosak (a társadalom mintegy 18 százaléka) csoportján belül van egy pici kisebbség (a társadalom mintegy 4 százaléka), amelynek az egyházzal kapcsolatos elutasító véleménye jelentős mértékben eltér a társadalom zömétől. Ennek a kisebbségnek a létét csak a régebbi skála tudta kimutatni.

Az összehasonlítás jelen szintjén két következtetést lehet levonni. Amikor a vallást köztes változóként kezeljük, és amikor a vallás-skálával minél egyenletesebb eloszlásra törekszünk, akkor a legtöbb érv az új skála alkalmazása mellett szól. A régi skáláról nem sikerült bebizonyítani, hogy az egyháziasságot és a „maga módján vallásosságot” mint két minőséget különítené el. Sőt, az sem vált bizonyossá, hogy a régi skála lényegesen erőteljesebben tudná az egyházhoz kötődést kimutatni-elkülöníteni, mint az új skála.

7–A. tábla

„Helyesnek tartja-e, ha a katolikus egyház a következő kérdésekben véleményt nyilvánít?” (Az igenlő válaszok aránya néhány kérdésben – a két skála által meghatározott csoportokban, százalékban)

A skálák fokozatai:		A mesterséges magzatelhajtás		Házasságon kívüli nemi kapcsolatok		A növekvő társadalmi ellentétek	
		régi skála	új skála	régi skála	új skála	régi skála	új skála
leginkább vallásos	1	74,0	75,1	71,3	69,1	70,7	77,0
	2	44,1	46,0	40,1	41,2	61,7	61,1
	3	24,1	28,4	19,5	29,3	35,6	42,2
	4	25,2	24,0	20,9	23,1	54,0	49,0
leginkább nem-vallásos	5	11,9	23,8	14,3	21,1	26,2	46,5
Összes bizonytalan vagy nem-vallásos (= 3+4+5)		22,8	25,2	19,4	24,0	43,7	45,9

7–B. tábla

„Helyesnek tartja-e, ha a katolikus egyház a következő kérdésekben véleményyt nyilvánít?” (Az igenlő válaszok aránya néhány kérdésben – a két skála által meghatározott csoportokban, százalékban)

A skálák fokozatai:	A munka nélküliség		A kormány politikája		A tömegkommunikáció stílusa és tartalma	
	régi skála	új skála	régi skála	új skála	régi skála	új skála
leginkább vallásos 1	66,3	67,3	53,0	52,5	54,1	58,5
2	57,8	58,3	37,6	36,6	41,8	41,2
3	44,8	50,0	25,3	30,2	24,1	32,8
4	46,0	49,0	28,1	32,7	23,7	26,0
leginkább nem-vallásos 5	26,2	41,0	9,5	25,4	14,3	22,2
Összes bizonytalan vagy nem-vallásos (= 3+4+5)	42,5	45,6	24,3	28,6	22,4	26,2

A régi skála sajátos teljesítménye a szélsőségesen nem-vallásos (s valószínűleg jogos, ha azt mondjuk, hogy vallás- és egyházellenes) csoportnak a különválasztása. Kérdés persze, hogy ennek érdekében érdemes-e egy egyébként bizonytalan értékű skálát alkalmazni, vagy annak a csoportnak a megkülönböztetésére talán más módszer is akad.

1. utólagos megjegyzés

A skálák értelmezése csak a jelen dolgozatban fejeződik be ezen a ponton. A többváltozós statisztika ugyanis felkínálja azt a lehetőséget, hogy az indikátorok által képviselt tér rejtett összefüggéseit is kimutassuk. A vallási-világnézeti differenciáltság faktoraival (vagy egyéb csomósodásaival) kapcsolatban majd újra feltehető a kérdés, hogy azok melyik skálával és milyen mértékben korrelálnak. Ez majd a következő munka feladata lehet.

2. utólagos megjegyzés

A szociológiai vizsgálat tárgyává tett társadalmi törvények köztudottan statisztikai, azaz tendenciaszerű törvények. Nem minden esetben, hanem csupán az esetek nagy részében érvényesülnek. Létüket semmiképpen sem cáfolja, hogy időnként nem érvényesülnek. Velük kapcsolatosan az az értelmes kérdés, hogy milyen gyakran (az esetek hány százalékában) érvényesülnek, s milyen gyakran nem. Ennek az alapvető összefüggésnek kutatástechnikai következményei is vannak. Egy empirikus vizsgálat kérdéseivel vagy válaszlehetőségeivel kapcsolatban nem sok értelme van azokat egyes emberekkel értelmeztetni. Semmilyen érvt sem ad a kezünkbe, ha X vagy Y megkérdezett azt mondja, hogy „kérem, szerintem ez ezt meg ezt jelenti”, vagy hogy „én azért adtam ezt a választ, mert arra gondoltam, hogy ...” Természetesen az ilyenfajta adalékok kiindulását képezhetik újabb hipotéziseknek és további vizsgálódásoknak, de – úgy gondolom – egyenként sem pro, sem kontra nem alkalmasak magának a kérdésnek az értelmezésére. Annak az útja más, éspedig a kérdés és a válaszalternatívák egyéb véleményekkel, magatartásmódokkal, társadalmi-demográfiai mutatókkal való összefüggésének a vizsgálata.

3. utólagos megjegyzés

A jelen dolgozatnak nem volt célja, hogy a vallásosság hazai elterjedtségével kapcsolatban információkat közöljön¹, vagy állást foglaljon. Az alkalmazott skálákkal kapcsolatban mégis szükségesnek látszik egy figyelmeztetés. Az elmúlt évtizedben többször előfordult, hogy tekintélyes kollégák a skála első pozícióját minősítették „igazi” vagy egyszerűen „a” vallásosságnak, s a „maga módján” vallásosságról azt mondták, hogy az „nem igazi”, vagy nem igazán vallásosság. Azt gondolom, hogy maguk az adatok ilyen következtetést nem tesznek lehetővé. Ha pedig nem, akkor az így nyilatkozó túllépte szakmai illetékességét. Persze ilyenkor az ideológiai elfogultság, esetleg a tudatos manipulációs szándék lehetősége is felmerül.

Hasonló dolog a másik irányba is előfordulhat: annak a bizonygatása, hogy a „maga módján” vallásosság tulajdonképpen pontosan olyan, mint az „egyháziasság”, vagy hogy a határok nem e két kategória között, hanem valahol másutt húzódnak. Persze ez is lehetséges. Ám úgy vélem, hogy egy jelentős kutatási anyagra támaszkodó korábbi álláspontot nem szerencsés az egyéni vélemények szintjén, vagy egy adatanyagot pusztán intuitíve értelmezve kétségbe vonni. Ha viszont valójában egy ellenhipotézis van megszületőben, akkor azt úgy kell fogalmazni, s főleg empirikusan kell bizonyítani, vagy cáfolni. (Az előző oldalakon összefoglalt skálakritikám, gondolom, nyilvánvalóvá teszi, hogy nem korábbi eszközöket vagy eredményeket védek. Határozott meggyőződésem, hogy az empirikus társadalomtudományokban soha, semmilyen eredmény sem vitathatatlan és végleges. Ám a szociológia előírja, hogy a vita milyen szabályok szerint történhet.)

³⁰ Meg kell tehát ismételni, hogy az adatbázis nem a felnőtt népességre, hanem csak annak bizonyos csoportjaira reprezentatív. A dolgozathoz felhasznált kutatás adatelemzése csak később várható.